

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

“ИҚТИСОДИЙ НАЗАРΙΑ” КАФЕДРАСИ

“ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРΙΑСИ” ФАНИДАН

РЕФЕРАТ

МАВЗУ: АСОСИЙ ФОНДЛАР ТАРКИБИ ВА ТУЗИЛИШИ.

Бажарди: Қаххорова А.

Текширди: Нормуродов Х.

Тошкент 2012 йил.

Мавзу. Асосий фондлар таркиби ва тузилиши

Режа.

- 1. Асосий фондлар ва уларни корхона фаолиятидаги ўрни.**
- 2. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш кўрсаткичлари**
- 3. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва такомиллаштириш шакллари**

Асосий фондлар ва уларни корхона фаолиятидаги ўрни.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш алоҳида ўрин тутди. Корхонанинг саноат ишлаб чиқаришдаги ўрни, унинг молиявий ҳолати, бозордаги рақобат бардошлиги ҳам юқоридагиларга боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий фондларнинг ҳар бир элементи роли, уларнинг жисмоний ва маънавий ўзгаришлари, улардан фойдаланишга таъсир этувчи омиллар ҳақида аниқ тасавурга эга бўлган ҳолда асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга имкон берувчи, ишлаб чиқариш ҳаражатларини пасайтириш ва меҳнат унумдорлигини кўтаришни усул ва йўналишларни аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнида корхона ишчилари меҳнат воситалари ёрдамида меҳнат предметларига таъсир ўтказиб уларни тайёр маҳсулотга айлантирадилар.

Меҳнат воситалари (машина, жиҳоз, бино, транспорт воситалари) меҳнат предметлари (хом-ашё, материаллар, яримтайёр маҳсулотлар, ёқилғи) билан биргаликда ишлаб чиқариш воситалари ташкил этадилар, буларнинг пулдаги ифодаси корхонанинг ишлаб чиқариш фондларидир. Улар ишлаб чиқариш жараёнида ишлаши, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказиш усули ва меҳнат воситаларининг такрор ишлаб чиқариш характериға қараб, асосий ва айланма фондларға бўлинади.

Асосий фондлар – корхона ишлаб чиқариш воситаларини бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат иштирок этади, ўз натурал шаклини йўқотмай, ўз қийматини аста секинлик билан, қисман, фойдаланиш сари тайёр маҳсулотга ўтказиб боради. У капитал қўйилмалар ҳисобидан тўлдириб борилади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондлари ҳам мавжуд бўлиб унга– турар жойлар, болалар ва спорт ташкилотлари ва бошқа аҳолиға хизмат кўрсатадиган корхона балансида турадиган маданий-маиший объектлар. Булар ишлаб чиқариш фондларидан фарқли улароқ, ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайдилар ва ўз қийматларини маҳсулотга ўтказмайдилар. Улар қиймати истеъмолда йўқолади. Уларни такрор ишлаб чиқариш миллий даромад ҳисобида уюштирилади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари – жамоа ишлаб чиқаришининг моддий-техникавий базаси ҳисобланади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати ва техника билан қуролланганлик даражаси унинг ҳажмиға боғлиқ. Асосий фондлар йиғилиши ва меҳнатнинг техника билан қуролланишнинг ошиши иш жараёнини бойитади, меҳнатға ижодий тус беради, жамиятнинг маданий-техник даражасини оширади.

Асосий фондлар бозор иқтисодиёти шароитида - ишлаб чиқаришни интенсификация қилишнинг ҳамма омиллари ҳисобига иқтисодий ривожни таъминловчи бош омилдир. Саноат корхоналари асосий ишлаб чиқариш фондлари кўринишли туркумланиши бўйича қўйидаги гуруҳларға бўлинадилар:

- бинолар, иншоотлар;
- узатиш қурилмалари;
- машиналар ва жиҳозлар, шу жумлада куч машиналари ва жиҳозлари, ишчи машиналар ва жиҳозлар, лаборатория жиҳозлари, ҳисоблаш техникаси, бошқа машина ва жиҳозлар;
- транспорт воситалари;
- асбоблар ва мосламалар, қиймати 15 минимал иш ҳақидан юқори ва хизмат муддати бир йилдан кўп бўлган. Хизмат муддати бир йилдан кам бўлган ёки қиймати

15 минимал ҳақидан кам бўлганлари паст қийматли ва тез эскирувчанлар сифатида айланма воситаларга киради.

Алоҳида гуруҳларнинг умумий ҳажмига бўлган нисбати асосий фондларнинг тузулмасини кўрсатади. Жамиятда, қайси гуруҳ асосий фондларга пул қўйилаётганлиги фарқсиз эмас. У, асосий фондларнинг фаол (актив) қисми машина ва жиҳозлар салмоғининг фойдани оширишига қизиқади, чунки улар ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи участкасида хизмат қиладилар ва у ёки бу маҳсулот чиқариш бўйича корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятларини тавсифлайди.

Асосий фондларнинг актив (фаол) элементларини меъёрда ишлаб туришини таъминловчи бинолар, иншоотлар, ускуналар асосий фондларнинг пасив қисмига киради.

Асосий фондларнинг шаклий (ишлаб чиқариш) тузулмаси ҳақида қўйидаги 7.1 расм маълумотларига асосан фикр юритиш мумкин.

Асосий фондлар тузулмаси расм -7.1

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг тузулмасига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллар қўйидагилар:

- чиқариладиган маҳсулот хусусияти;
- маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми;
- автоматлаштириш ва механизациялаш даражаси;
- ихтисослаштириш ва кооперациялаш даражаси;
- корхона жойланишининг иқлимий ва географик шароити.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг тузулмасини яхшиланишига қўйидагилар имкон беради:

- жиҳозларни янгилаш ва модернизациялаш;
- прогрессив дастгоҳ ва машиналар, айниқса охириги жараёнларни бажарувчи дастгоҳлар, автоматик ва ярим-автоматик дастгоҳлар, универсал агрегатли дастгоҳлари, автоматик линиялар, рақамли дастур бошқарувчили дастгоҳлар салмоғини ошириш ҳисобида жиҳозлар тузулмасини такомиллаштириш;
- бино ва иншоотлар, очиқ майдондаги қўшимча ўрнатилган жиҳозлардан яхши фойдаланиш;
- корхона қурилиши лойиҳаларини тўғри тузиш ва уни юқори сифатли қилиб бажариш;
- ортиқ ва кам ишлатувчи жиҳозларни тугатиш ва алоҳида гуруҳлар орасидаги мутаносибликни таъминловчи жиҳозларни ўрнатиш.

Асосий фондларнинг аниқ белгили томонлари бу қийматининг юқорилиги ва хизмат муддати узоклигидир. Бундан ташқари бир вақтнинг ўзида илмий техника тараққиётига ва техник даража ўсишига фаол таъсир этади.

Шунга асосан тadbиркорлик фаолиятида асосий фондларни сотиб олишга қўйидаги талаблар қўйилади:

1. Юқори унумдорликка эга бўлиши;
2. Фойдаланишда самарадорлигини бўлиши;
3. Универсаллиги;
4. Ишдаги чидамлилиги ва ишончлилиги.

Асосий фондларни режалаш ва ҳисоблаш натурал кўрсаткичлари ва пулдаги ифодасида олиб борилади. Асосий фондларни натурал шаклида баҳолашда машиналар сони, уларнинг унумдорлиги, қуввати, ишлаб чиқариш майдони катталиги, ва бошқа сон миқдорлари кўрсатилади. Бу маълумотлар корхона ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблашда, ишлаб чиқариш дастурини тузишда, жиҳоз маъсулдорлигини ошириш резервларини режалаштиришда, жиҳозлар балансини тузишда ишлатилади. Шу мақсадда жиҳозларнинг инвентаризацияси ва паспортизацияси олиб борилади ва унинг кўпайиши ҳамда камайиши ҳисоб-китоби юритилади.

Асосий фондларнинг пулда ифодаланган ёки қийматли баҳолаш, асосий фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни режалаштириш, эскириш даражасини аниқлаш ва амартизацион ажратма миқдорини ҳамда хусусийлаштириш ҳажмини аниқлаш учун керак.

Асосий фондларни баҳолашнинг бир неча шакллари мавжуд, улар ишлаб чиқаришда иштирок этиш муддати ва аста-секин, ишлаб чиқариш жараёнида эскириши, бу даврда такрор ишлаб чиқариш шароитларининг ўзгаришига боғлиқ бўлиб, бошланғич, тикланган ва қолдиқ нархларда бўлади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларнинг бошланғич нархи – бу, уни сотиб олиш ёки тайёрлаш, олиб келиш ва ўрнатиш (монтаж) учун қилинган ҳаражатлар суммасидир.

Тикланган нархи - замонавий шароитда асосий фондларни қайта тиклашда қилинган ҳаражатлар суммаси; одатда, у фондларни қайта баҳолаш вақтида ўрнатилади.

Қолдиқ қиймати - асосий фондларнинг бошланғич ёки тикланган нархи ва уларнинг эскириши суммаси ораларидаги фарқни таққоза этади.

Асосий фондларнинг юқори қийматга эга бўлиши ва узоқ муддат хизмат қилишини талаб этиши, корхонанинг катта миқдордаги пул маблағларини ушлаб қолишга олиб келади. Бу эса ўз навбатида ундан самарали фойдаланишни тақазо этади.

7.2. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш кўрсаткичлари

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг турли хил кўрсаткичлари мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганамиз:

• **Умумлаштирувчи ва қиймат кўрсаткичлари**, яъни улар асосий фондларнинг турли гуруҳларда динамика ва статистик баҳолашда, таҳлил қишда ва захираларни аниқлашда фойдаланилади.

• **Хусусий ва натурал кўрсаткичлар**, яъни ишлаб чиқариш фондларининг фаол қисми- ишчилар, машина ва жиҳозлардан фойдаланиш даражасини ифодалайди.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни хусусий ва натурал кўрсаткичларининг уч гуруҳга бирлаштириш мумкин:

• асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг вақт бўйича даражасини акс эттирувчи экстенсив (жиҳозлардан вақт бўйича) фойдаланиш кўрсаткичи;

• асосий фондлардан қуввати унумдорлиги бўйича фойдаланиш даражасини акс эттирувчи интенсив (жиҳозларни унумдорлиги) фойдаланиш кўрсаткичи;

• барча омиллар таъсирини ҳисобга олувчи, ҳам интенсив ва ҳам экстенсив, асосий фондлардан фойдаланишнинг интеграл кўрсаткичи.

Биринчи гуруҳга - жиҳозлардан экстенсив фойдаланиш коэффиценти, жиҳозлар ишининг ўзгариши коэффиценти, жиҳозларни иш билан банд қилмоқ коэффиценти, жиҳозлар иши смена тартиби (режими) вақти коэффиценти.

Жиҳозлардан экстенсив фойдаланиш коэффиценти ускуналардан амалда ҳақиқий фойдаланилган вақтини ифодалайди ва қўйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$K_{\text{экс}} = t_x / t_p$$

бу ерда, t_x - жиҳозларнинг ҳақиқий ишлаган вақти, соат;

t_p - жиҳозларнинг режа (меъёр) бўйича ишлаш вақти (корхона иш режими ва режали таъмир ўтказиш учун керак минимал вақтни ҳисобга олиб, ўрнатилади).

Мисол. Агар 8 соатлик сменада, таъмир ўтказиш учун режалаштирилган ишлар вақти 1 соат, дастгоҳнинг ҳақиқий ишлаган вақти 6 соат бўлса, экстенсив фойдаланиш коэффиценти:

$$K_{\text{экс}} = 6 / (8 - 1) = 0,85$$

Демак дастгоҳнинг (станок) режалаштирилган иш вақтидан 85% фойдаланилган.

Жиҳоздан экстенсив фойдаланиш унинг ишининг сменалик коэффиценти билан ҳам тавсифланади. Сменалик коэффиценти берилган турдаги жиҳозларнинг кун давомида ишлаганлари умумий сонини энг катта сменада ишлаган дастгоҳлар сонига ёки иш ўринлари сонига нисбати орқали аниқланади ва қўйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$K_{\text{см}} = M_{\text{хс}} / A_{\text{у}}$$

Бу ерда: $K_{\text{см}}$ – сменалик коэффиценти,

$M_{\text{хс}}$ - кун давомида ҳақиқатда ишлаган машиналар сони,

$A_{\text{у}}$ - ўрнатилган жиҳозларни умумий сони.

Мисол Сменалик коэффицентнинг соддалаштирилган ҳисоби қўйидагича: цехда 270 дона жиҳоз ўрнатилган, улардан биринчи сменада 200 дастгоҳ, иккинчи сменада 190 дастгоҳлар ишлади.

$$K_{\text{см1}} = 200 / 270 = 0,74. \quad K_{\text{см2}} = 190 / 270 = 0,70.$$

демак Сменалик коэффиценти 1 сменада 74% ва 2 сменада 70% га тенг бўлган.

Бу коэффицент ҳар бир жиҳоз йил давомида ўртача неча смена ишлаганлиги кўрсатади.

Жиҳозлар ишининг сменалик коэффицентини ошириш корхона иқтисодига катта аҳамиятга эга.

Жиҳозларнинг сменалик ишини оширишнинг асосий йўналишлари:

- оммавий ишлаб чиқаришни ва жиҳозларни иш билан юкланишини ўсишини таъминловчи иш ўрнининг мутахассислаштирилганлик даражасини ошириш;
- ишнинг бир вазндалигини ошириш;
- иш ўрнига хизмат кўрсатишни ташкил этишда, дастгоҳ ишчиларига тайёрлов маҳсулотлари, ускуналар билан таъминотида камчиликлар билан боғлиқ тўхташларни камайтириш;
- таъмир ишларини яхши ташкил этиш, таъмир ишини ташкил этишнинг илғор усулларини қўллаш;
- асосий ва айниқса ёрдамчи ишчиларнинг меҳнатини механизациялаш ва автоматизациялаш. Бу ишчи кучини бўшатиш ва уни оғир ёрдамчи ишдан иккинчи ва учинчи сменадаги асосий ишга ўтказишга имкон беради.

Жиҳозларни иш билан юклаш коэффиценти ҳам жиҳозларни вақт ичида фойдаланишни билдиради. У асосий ишлаб чиқаришда бўлган машина нархининг

хаммаси учун ўрнатилади ва жиҳозда тайёрланадиган ҳамма маҳсулотлар меҳнатга талабчанлигининг жиҳоз ишининг вақт фондига нисбати каби ҳисобланади. Шундай қилиб, жиҳозларни иш билан юклаш коэффиценти сменалик коэффицентидан фарқли ўлароқ маҳсулотларнинг меҳнатга талабчанлиги ҳақида маълумотларни ҳисобга олади.

Амалда, иш билан таъминланганлик коэффиценти, сменалик коэффицентининг яримига (икки сменалик иш режимида) ва учдан бир қисмига (уч сменалик режимда) тенг деб олинади.

Жиҳозлардан интенсив фойдаланиш коэффиценти асосий технологик жиҳознинг амлдаги унумдорлигининг унинг норматив (меъёрий) унумдорлигига нисбати билан аниқланади. Яъни прогрессив, техник асосланган унумдорлик. Бу кўрсаткични ҳисоблашда қуйидаги формуладан фойдалинилади:

$$K_{\text{инт.}} = \frac{M_{\text{ф}}}{M_{\text{т}}}$$

бу ерда, $K_{\text{инт}}$ - Жиҳозлардан интенсив фойдаланиш коэффиценти

$M_{\text{ф}}$ – вақт бирлигида жиҳозда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг амалдаги миқдори;

$M_{\text{т}}$ - вақт бирлигида жиҳознинг техник асосланган маҳсулот ишлаб чиқариши (жиҳознинг паспорт маълумотларига асосан олинади).

Мисол. Дастгоҳ смена давомида 5 соат ишлади. Унинг 3 соатлик бекор туришини фараз қилиб, жиҳоздан интенсив фойдаланиш коэффицентини ҳисоблаб, унинг 5 соат ичида ундан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қиламиз. Фараз қилайлик, дастўрнинг паспорт бўйича қуввати бир соатда 200 дона маҳсулот бирлигига тенг, 1соат давомида ҳақиқатдан ҳам у 180 дона маҳсулот бирлигини ишлаб чиқарди. Унда,

$$K_{\text{инт.}} = \frac{180}{200} = 0,9$$

Демак, жиҳоз қувватидан 90% фойдаланилди.

Асосий фондлардан фойдаланишнинг учинчи гуруҳ кўрсаткичларига, жиҳозлардан фойдаланишнинг интеграл коэффиценти, ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти, фонд қайтими (фонда отдача) фондга талабчанлилик (фондаёмкость) коэффицентлари киради.

Жиҳозлардан фойдаланишнинг интеграл коэффиценти жиҳозлардан фойдаланишнинг экстенсив ва интенсив коэффицентларининг ҳосиласи сифатида аниқланади ва жиҳозларни вақт бўйича ҳамда қуввати бўйича эксплуатация қилинишини тасвир этади.

бизнинг мисолда $K_{\text{экт}} = 0,85$; $K_{\text{инт.}} = 0,9$, демак интеграл фойдаланиш коэффиценти:

$$K_{\text{инт.ф.}} = K_{\text{экс.}} \times K_{\text{инт.}} \quad \text{яъни } 0,85 \times 0,9 = 0,76$$

Шундай қилиб, бу кўрсаткич миқдори ҳамма вақт олдинги икки кўрсаткич миқдорларидан паст, чунки у жиҳозлардан экстенсив, ҳам интенсив фойдаланиш камчиликларини бир йўла ҳисобга олади. Ана шу икки омилларни ҳисобга олганда дастгоҳдан фақатгина 76% фойдаланилган.

Асосий фондлардан яхши фойдаланишнинг натижаси ҳаммадан олдин ишлаб чиқариш ҳажмининг оширишидир. Шунинг учун асосий ишлаб чиқариш фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичи ишлаб чиқарилган маҳсулотни уни ишлаб чиқаришида ишлатиладиган жами асосий фондлар билан андозалаш тамойили асосида курилиши керак.

Асосий ишлаб чиқариш фондларнинг ўртача йиллик қиймати қуйидагича аниқланади:

$\Phi_{ук} \text{ к } \Phi_{1К} \Phi_{к} / 2$

бу ерда, Φ_1 - корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги қиймати, сўм;

$\Phi_{к}$ - йил давомида янги қўшилган асосий ишлаб чиқариш фондлар қиймати, сўм;

Φ_2 - йил давомида эскириб чиққан асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, сўм;

Фонд қайтими (фондаотдача) асосий фондлардан фойдаланишнинг энг муҳим кўрсаткичидир.

Фонд қайтими-бир сўмлик асосий воситага тўғри келувчи товар маҳсулотни ифодалайди, уни аниқлаш учун қуйидаги формула ишлатилади:

$\Phi_{к} \text{ к } Q/\Phi$

бу ерда, Q - товар ёки ялпи, ёки сотиб бўлган маҳсулот ҳажми, сўм;

Φ - корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондининг ўрта йиллик қиймати.

Мисол. Корхона 150 млн сўмлик асосий воситага эга, йил давомида 800 млн сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса.

$\Phi_{кк} 800 \text{ к } 150 \text{ к } 5,3$

Фонд қайтими (фондаотдача)ни ошириш муҳим халқ хўжалиги вазифаси, бу айниқса бозорга ўтиш даврида долзарб.

Фан-техника тараққиёти шароитида фонд қайтими (фондаотдача)нинг ўсиши мураккаблашади, чунки меҳнат шароитини яхшилаш, табиатни асраш ва ҳоказоларга йўналтирилган ҳаражатлар кўпайиши, жорий этишга эҳтиёжман жиҳозларни алмаштириши бу кўрсаткични пасайтиради.

Маҳсулотнинг фонд сиғими – фонд қайтими (фондаотдача)нинг тескари қиймати бўлиб, ҳар бир сўм чиқарилган маҳсулотга асосий фондлар қийматининг улушини кўрсатади. Агар фонд қайтими (фондаотдача) ошишга майл этилиши лозим бўлса, маҳсулотнинг фондга талабчанлиги эса пасайишга майл бўлиши керак, яъни

$\Phi_{с} \text{ к } \Phi/Q$

Бу ерда;

$\Phi_{с}$ – фонд сиғими

Q - товар ёки ялпи, ёки сотиб бўлган маҳсулот ҳажми, сўм;

Φ - корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондининг ўрта йиллик қиймати.

Бизнинг мисол бўйича **$\Phi_{ск} 150 \text{ к } 800 \text{ к } 0,18$**

Капитал таъмирлаш сарфлари иқтисодий самарадорлиги (Кис):

КисқЯтб-ЯксҚУф

бу ерда:

Ятб - янги техника баҳоси, сўм.

Якс- янги техника капитал таъмирлаш сарфлари, сўм.

Уф - таъмирланган ва янги техникадан фойдаланиш орасидаги сарфларни ўртача йиллик фарқи, сўм.

Машина ва қурилмалардан фойдаланиш коэффиценти:

КобқМғМоб

бу ерда: М- ҳақиқий ишлаётган машина ва қурилма сони (куват) дона, сўм;

Моб- мавжуд машина ва қурилма сони (куват), дона, сўм.

Ўрнатилган машиналардан фойдаланиш коэффиценти (Кх):

КхқМх/Кс

бу ерда: Мх - ҳаракатдаги машина ва қурилма сони, дона.

Кс- ўрнатилган машина ва қурилма сони, дона.

Корхона ишининг самарадорлиги кўп миқдорда меҳнатни фонд билан қуроолланганлиги даражаси билан боғлиқдир. Бу кўрсаткич корхона асосий ишлаб чиқариш фонди қийматининг ишчилар сонига нисбати сифатида аниқланади. Бу миқдор узлуксиз ўсмоғи керак, чунки техник-қуроолланиш бунга боғлиқ, демак меҳнат унумдорлигига ҳам боғлиқ.

7.3. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва такомиллаштириш шакллари

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлатиш жараёнида эскиради. Улар эскиришнинг икки хили мавжуд – жисмоний ва маънавий.

Жисмоний эскириш – асосий фондларнинг ўз бошланғич нархларини аста-секин йўқотиши тушунилади. Бундай эскириш нафақат ишлатиш жараёнида, балки фаолиятсизлик даврида ҳам содир бўлади (атмосфера таъсири, ташқи таъсир, каррозия натижаларида бузулиши). Асосий фондларнинг жисмоний эскириши уларнинг сифатига, техник такомиллашганлигига (конструкцияси, материаллар тури ва сифати, бино қурилишининг ва станоклар монтажининг сифати), технологик жараённинг хусусиятига, ишлаб туриш вақти (йил давомидаги иш кунлари, суткадаги сменалар, сменадаги соатлар сони), асосий фондларни ташқи шароитлар (иссиқ, совуқ, нам, ёғин

сочин)дан химоялаш даражаси, асосий фондларга хизмат кўрсатиш ва парвариш сифати, ишчилар малакаси ва уларнинг асосий фондларга муносабатига боғлиқ.

Асосий фонднинг эскириши тўла ва қисман бўлади. Тўла эскириш вақтида ишлаётган фондлар барҳам берилиб, янгисини (капитал қурилиш ёки эскирган асосий фондни жорий алмаштириш) ўрнатиш. қисман эскириш таъмирлаш йўли билан тўлдирилади.

Маънавий эскириш – машина ва жиҳозларни такрор ишлаб чиқариш учун ижтимоий ҳаражатлар қисқариши таъсири остида нархининг пасайиши (бу биринчи шакл маънавий эскириш); янги, прогрессив ва иқтисодий самараси баланд машина ва жиҳозларни қўллаш натижасида уларнинг қийматининг пасайиши (бу иккинчи шакл маънавий эскириш). Бу маънавий эскириш шакллари таъсири остида асосий фондлар ўз техник тавсифи ва иқтисодий самарадорлиги жиҳатидан қолақ бўлиб қоладилар. Асосий фондлар ишлаб чиқарувчи тармоқлардаги меҳнат унумдорлиги ортиши, шу турдаги қурилмалар баҳосини пасайишига олиб келади.

Бу ҳолатдаги маънавий эскиришнинг миқдори объект бошланғич қийматига нисбатан фоизларда аниқланади ва қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

ИмқФб-Фт/Фб

бу ерда: Им - маънавий эскириш миқдори;
Фб - объект бошланғич қиймати;
фт - объект тиклаш қиймати.

Бундан ташқари амалиётда шундай ҳолатлар юзага келадик, маълум бир миқдорда асосий фонд ишлаб чиқаришга жорий этилса, маълум бир миқдор чиқариб ташланади. Шунинг учун амалиётда улар қуйидагича ҳисобга олинади:

Йил бошига асосий фондлар қиймати;
Йил охирига асосий фондлар қиймати;
ўртача йиллик асосий фондлар қиймати.

Бозор муносабатлари, корхоналарнинг ўзини-ўзи молиялаштириш шароитида асосий фондларни янгилаш билан боғлиқ ҳаражатларни қоплашнинг асосий манбаи корхонанинг ўз хусусий воситалари (маблағи) дир. Бу маблағ, асосий фондларнинг бутун хизмати даврида амортизацион ажратма кўринишида йиғилади.

Амортизация – бу, асосий фондлар эскиришини, улар қийматининг бир қисмини ишлаб чиқарган маҳсулот ҳаражатларига қўшиш йўли билан пулни қоплаш. Демак, амортизация асосий фондларни жисмоний ва маънавий эскиришининг пулда ифодаланганлигидир. Амортизация асосий фондларнинг умуман ишдан чиққанида тўла алмаштириш мақсадида қилинади. Амортизацион ажратмалар суммаси асосий фондлар қийматига, улардан фойдаланиш вақтига, модернизация ҳаражатларига боғлиқ. Амортизация йиллик суммасининг асосий фондларнинг қийматига бўлган нисбатининг фоизда ифодаланганлиги амортизация нормаси (меъёри) дейилади. Бу кўрсаткич меҳнат воситалари ҳар йили ўзининг баланс қиймати қанақа қанча қисмини яратиладиган маҳсулотга ўтказишини кўрсатади.

Ўрнатилган амортизацион ажратмалар нормалари бўйича маҳсулот таннархига қўшилади.

Амортизация нормаларини ҳисоблаш қуйидаги формулага асосан бажарилади:

$$\Phi_{1-Фт}$$

$N_{ам} қ \frac{\dots}{T_x \times \Phi_1} \times 100, (\%)$

$T_x \times \Phi_1$

бу ерда Φ_1 – асосий фондларнинг бошланғич нархи, сўм

Φ_T – асосий фондларни бартараф (тугатиш) қилиш нархи, сўм

T_x – асосий фондларнинг меъёрланган хизмат муддати (амортизация даври), йил.

Асосий воситаларни **бошланғич қийматини** аниқлашда сотиб олиш ҳаражатлари, келтириш ва ўрнатиш ҳаражатлари ҳисобга олинади. Бу ҳисоб бухгалтерия баланси юритишда амалга оширилади ва баланс қиймати моддасида қайд этилади. У қуйидаги формула орқали ҳисобланади.

ФбқФс ҚФтҚФм

бу ерда: Φ_b - асосий воситаларни бошланғич қиймати;

Φ_c - асосий восита сотиб олиш қиймати;

Φ_t - транспорт ҳаражатлари қиймати;

Φ_m - қуриш ёки ўрнатиш ҳаражатлари.

Асосий фондларнинг бошланғич қиймати корхона томонидан қанча маблағ сарфланганлигини билдиради.

Асосий фондларнинг тўла янгиланиш учун амортизацион ажратма суммаси қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

Асқ На х Ф

бу ерда Φ – асосий фондларнинг ўрта йиллик қиймати (нархи).

N_a -амортизация нормаси.

Асосий фондларга эскириш (амортизация) ҳисоблашнинг бир қатор усуллари мавжуд, яъни :

1.Чиққли усул- объект қийматининг эскириш ҳисобланаётган қисми хизмат муддати давомида бир текисда амортизация ажратиб борилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади.

Φ_b - асосий воситаларни бошланғич қиймати;

Φ_t –тугатилиш иймати

T_x – асосий фондларнинг меъёрланган хизмат муддати.

Амортизацион ажратманинг бир меъёрда ҳисоблаш усули бўйича мисол келтирамиз.

Жадвал 7.2

Асосий фондлар шакллари	Ўртача баланс қиймати млн.сўм	Амортизация ажратма йиллик меъёри. %	Амортизацио ажратмаларнинг йиллик миқдори млн.сўм.
Жиҳозлар	100,0	15,0	15,0
Бинолар	400,0	4,0	16,0
Транспорт воситалари	10,0	20,0	2,0
Жами	510,0		33,0

Амортизация ажратма миқдорини бир меъёрда ҳисоблаш усули билан аниқлади, асосий фондларнинг бир меъёрда жисмоний ва маънавий эскиришига мўлжалланган. Бундай мўлжал жисмоний эскиришга нисбатан ҳаққонийдир. Маънавий эскиришда ҳолат бундай эмас. Фан, техника, ишлаб чиқариш технологияси

нотекис ривожланади. Маънавий эскириш кўпчилик ҳолатларда бир меъёردа эмас, тез суръатларда бўлади. Шунинг учун тадбиркор асосий фондларнинг тезлик билан эскирган ҳолида, янгиси билан алмаштириш имконини берадиган амортизация ажратмага эга бўлиши керак. Бу муаммони асосий фондлар амортизациясини тезлаштириб, жадаллаштирилган усулда ҳисоблаш мумкин.

2.Ишлб чиқариш усули- бу усулда иш бирлигига тўғри келувчи эскириш суммаси ҳисоблаб олинади ва куйдаги формула ёрдамида аниқланади.

$$Ha2q \Phi b - \Phi T \Phi \Pi$$

П-асосий воситаларни бажариши керак бўлган иш ҳажми.

3.Камайиб борувчи усул- яъни қайтий белгиланган эскириш меъёрини қўллаш мумкин бўлсада, кўпинча тўғри чизикли усул асосида нормал эскириш меъёрига нисбатан икки кара кўпайтирилган меъёр қўлланилади, яъни амартизация меъёри 20% бўлса, бу иккига кўпайтирилиб амалга оширилади. (20 x2)

Мисол. Асосий воситаларни бошлангич қиймати 260000 сўмга тенг бўлса, фойдаланиш муддати 5 йил бўлса, у ҳолда

$$1 \text{ йил учун } 260000 \text{₸}100 * 40 \text{қ}104000$$

$$2 \text{ йил учун } (260000 - 104000) \text{₸}100 * 40 \text{қ} 156000 \text{₸}100 * 40 \text{қ} 62400$$

$$3 \text{ йил учун } (156000 - 62400) \text{₸}100 * 40 \text{қ} 93600 \text{₸}100 * 40 \text{қ} 37440$$

$$4 \text{ йил учун } (93600 - 37440) \text{₸}100 * 40 \text{қ} 56160 \text{₸}100 * 40 \text{қ} 22464$$

$$5 \text{ йил учун } (56160 - 22464) \text{₸}100 * 40 \text{қ} 33696 - 260000 (\text{Тк}) \text{қ} 7696$$

Бу усулни авфзаллиги шундаки асосий восита янгилиги даврида амартзация юқори даражада ажратилади.

4.Сонлар йиғиндиси усули- эскириш асосий воситаларни хизмат қилиш муддати йиғиндиси орқали аниқланади. Юқори мисол асоаида кўриб ўтамыз.

$$1 \text{қ} 2 \text{қ} 3 \text{қ} 4 \text{қ} 5 \text{қ} 15$$

$$1 \text{ йил учун } (5:15) * 260000 \text{қ} 86666$$

$$2 \text{ йил учун } (4:15) * 260000 \text{қ} 69333$$

$$3 \text{ йил учун } (3:15) * 260000 \text{қ} 52000$$

$$4 \text{ йил учун } (2:15) * 260000 \text{қ} 34666$$

$$5 \text{ йил учун } (1:15) * 260000 \text{қ} 17333$$

Жадаллаштирилган амортизация самараси

Ҳозирги вақтда нотекис амортизация ривож топмоқда. Бунда, фойдаланишнинг биринчи йилларида жиҳозлар қийматининг катта қисми ишлаб чиқариш ҳаражатларига қўшилади. Масалан, биринчи йилда – 50%, иккинчи йилда – 30%, учинчи йилда – 20%. Бу корхонада инқироз шароитида қилинган ҳаражатларни тезроқ қоплаб ва уларни жиҳозлар нархини янгилаш имконини беради.

Асосий капиталдан жадаллаштирилган амортизация ажратмаси талаб ёки таклиф ва бошқа ҳолатлардан боғлиқ бўлмаган ҳолда капитал маблағлар жамғарилиши рағбатлантирилади.

Биринчидан, солиқ ҳиссасини кўшимча қисқариши, солиққа тортилган баланс фойда қисқаришига тўғри келади, солиқ даражасининг прогрессивлиги қисқариб боради. Масалан, баланс фойда 3 баробарга қисқарса, солиқ кам ставкада тўланганда, соф фойда 2 баробарга қисқаради.

Иккинчидан, жадаллаштирилган амортизация асосий воситалар реал баҳосидан ажратилади.

Асосий капитални жадаллаштирилган амортизацияси нормаси кўпчилиги муваффақиятли йиллар ичида самарали ҳисобланади. Танглик табиатдаги

қийинчиликлар юзага келган даврларда эса амортизация сиёсати таъсирчанлиги пасаяди. Талаб ва таклиф, конъюнктура қанчалик ёмон бўлса, фойдадан фойдаланиш шунчалик қийин бўлади. Ўз ўзини молиялаштириш имкониятлари камаяди, давлат томонидан амортизация сиёсатига имтиёзлар берилади, хусусий сармоя жалб этиш ҳолати камаяди. Жадаллаштирилган амортизация имтиёзи, тенг даражада давлат бюджетига маблағ тушумини қисқаритади.

Натижада давлат тартибга солиш воситалари сифатида хўжалик мақсадларида бюджет харажатларидан фойдаланиши қўлланилади. Булар биринчи навбатда давлат кредитлари, субсидиялари ва кафолатлар шу жумладан хусусий секторни товарлар ва кўрсатилган хизматлар харид сарфлови қоплаш ҳам киради.

Асосий фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг бир шакли жиҳозларни модернизация қилишдир. Бунда иккинчи шакл маънавий эскиришни тўла ёки қисман бартараф этиш ва техник-иқтисодий кўрсаткичларни такомиллашган, ўхшаш жиҳознинг даражасигача кўтариш мақсадида асосий фондларни янгилаш тушунилади.

Жиҳозларнинг модернизацияси бир неча йўналишда олиб борилиши мумкин:

- ишлаб тўрган машиналарнинг конструкциясини, уларнинг тавсифловчи (кўрсаткичларини) техник имкониятини ошириш мақсадида такомиллаштириш;
- жиҳозлар унумдорлигини ошириш имконини берадиган дастгоҳ (станок) ва механизмларни механизациялаш ва автоматизациялаш;
- жиҳозларни дастурли бошқарувга ўтказиш.

Агар, жиҳозлар модернизация қилиниш натижасида йиллик ишлаб чиқариш ҳажми ошса, меҳнат унумдорлиги кўтарилса ва маҳсулот таннархи тушса, қилинган тадбир иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади. Бунда ишлаб чиқариш рентабеллиги ошириши шарт. Унга эришиш учун фойданинг нисбий ўсиши, модернизация учун қилинган харажатлар натижасида ишлаб чиқариш фондлари қиймати ошганлигидан катта бўлиши керак.

Мисол. Асосий аппаратларни модернизацияси натижасида йиллик маҳсулот ишлаб чиқиш 4800 тоннадан 52000 тоннагача ўсди. Маҳсулот таннархи 400 минг сўмдан, ҳар бир тоннаси учун, 390 минг сўмгача тушди. Модернизация харажатлари 1000 млн. сўм. Ишлаб чиқариш фондлари модернизациягача – 5,0 млрд. сўм эди. Модернизациягача йиллик фойда 2000 млн. сўм эди. Таннархи тушишидан йиллик тежам суммаси: $(400000-390000) \times 52000$ қ520 млн. сўм.

Модернизация харажатлари таннарх тушиши ҳисобида икки йилда қопланади $(1000:520 \times 2)$. Фақат таннарх тушиши ҳисобида фойданинг йиллик суммаси 26 %га ошади $(520,0/2000,0 \times 100 \times 26)$.

7.4. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати ва ундан фойдаланишни яхшилаш йўналишлари.

Асосий ишлаб чиқариш фондларнинг ҳажми ва улардан фойдаланиш даражаси корхона ишлаб чиқариш қувватини белгилайди.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати – бу вақт бирлигида режада ўрнатилган номнома ва турларда, натурал ифодада ишлаб чиқариш жиҳозлари ва майдонлардан тўла фойдаланиб, илғор технологияни қўллашни, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни яхшилашни, маҳсулот сифатини яхшилашни кўзда тутган ҳолда маҳсулот чиқаришнинг максимал имкониятидир.

Ишлаб чиқариш қуввати, меҳнат воситаларига солинган потенциал имкониятидан тўла фойдаланиш мумкин шароитида, асосий фондларнинг ишлашини ифодалайди. Қоидага мувофиқ, ишлаб чиқариш қуввати берилган маҳсулотни режалаштирган бирликларда натурал ифодада ўлчанади (тонна, дона, метр).

Ассортименти кўп маҳсулотлар бўлганда ишлаб чиқариш қуввати шартли-натурал бирликларда ифодаланиши мумкин. Агар корхона бир неча ҳар хил маҳсулотлар чиқарса, ишлаб чиқариш қуввати ҳар бири бўйича алоҳида ўрнатилади.

Корхона ишлаб чиқариш қуввати етакчи ишлаб чиқариш цехлари, участкалари ёки агрегатлари қувватлари бўйича аниқланади, яъни етакчи ишлаб чиқариш қуввати бўйича. Жихозларнинг салмоғли қисми қаратилган оммавий маҳсулотлар тайёрлаш бўйича асосий ва энг кўп жараёнларни бажарадиган цех, участка, агрегат етакчи ҳисобланади. Етакчи ишлаб чиқаришнинг ишлаб чиқариш қувватини кўйидаги формулада ҳисоблаш мумкин:

$K_{Ус} * \Phi_{мах} M_{т}$

Бу ерда, K - цех, участка ишлаб чиқариш қуввати, қабул қилинган ўлчов бирлигида;

$Ус$ - цехдаги етакчи жихозлар сони;

$\Phi_{мах}$ - етакчи жихознинг максимал даражадаги иш вақти фонди, соат;

$M_{т}$ - етакчи жихозда маҳсулотга ишлов беришнинг меҳнатга талабчанлигининг прогрессив нормаси (меҳнат сиғими).

Жихозлар таркибини белгилаётганда, йил бошида ўрнатилган, ҳамда режа йилда ишга туширилиши керак бўлган ҳамма жихозлар турлари бўйича ҳисобга олинади. Ишалаб чиқариш қувватини тавсивловчи бир неча тушунча ишлатилади:

- кирувчи ишлаб чиқариш қуввати – режа даврининг бошида, корхона ихтиёрида бўлган, ишлаб чиқариш имкониятларини кўрсатувчи йил бошидаги қувват;

- чиқувчи ишлаб чиқариш қуввати – кирувчи ва киритилувчи қувватлар йиғиндисидан чиқариши кутилаётган қувватни айириш билан аниқланадиган йил охиридаги қувват;

- лойиҳали ишлаб чиқариш қуввати - корхона қурилиши, қайта таъмирлаб қуриши ва кенгайтирилиши лойиҳаси билан кўзда тутилган қувват.

Мавжуд қувватларнинг ишлаб чиқариш дастурига мувофиқ келишини аниқлаш учун ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати ҳисобланади, у йил бошидаги қувватга йил давомида ўртача киритиладиган қувватни қўшиб, йил давомида ўртача чиқадиганини айириш билан топилади. Формулада кўйидагича ифодалаш мумкин:

$K_{урт} K_{йб} K_{к} (K_{к} * p_{1/12}) - (K_{ч} * p_{2/12})$

Бу ерда: $K_{урт}$ - корхонанинг ўрта йиллик қуввати;

$K_{йб}$ - йил бошидаги қувват (кирувчи);

$K_{к}$ - йил давомида киритилувчи қувват;

$K_{ч}$ - йил давомида чиқарилувчи қувват;

p_{1} ва p_{2} - қувват киритилган ва чиқарилган вақтдан бошлаб йил охиригача тўла ойлар сони.

Асосий фондлардан ва ишлаб чиқариш қувватидан самарали фойдаланишнинг халқ хўжалигидаги моҳиятининг баҳоси беқиёс. Бу вазифани бажариш, жамият учун зарур маҳсулотлар ишлаб чиқишни кўпайтириш, яратилган ишлаб чиқариш потенциалининг қайтимини (отдачи) ошириш ва аҳоли талабини тўлароқ қондириш, жихозлар балансини яхшилаш, маҳсулот таннархини тушириш, ишлаб чиқариш рентабеллиги корхона жамғармаси ўсиши демакдир.

Асосий фондларнинг ва ишлаб чиқариш қувватининг мувоффақиятли ишлаши улардан фойдаланишни яхшилаш экстенсив ва интенсив омиллар қанчага тўла бажарилишига боғлиқ. Асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан экстенсив фойдаланишни яхшилаш бир томондан тақвим давр ичида, ҳаракатда бўлган жиҳозларнинг иш вақти ошади, иккинчи томондан эса – корхонада мавжуд ҳамма жиҳозларнинг таркибидаги ишлаб тўрган жиҳозлар салмоғи кўтарилади. Асосий фондларни ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилашнинг экстенсив йўли ҳозирча тўла ишлатилмаган бўлса ҳам, у ўзининг чегарасига эга. Интенсив йўлининг имконияти анча кенг. Асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни интенсив яхшилаш, вақт бирлигида жиҳозларни иш билан юклаш даражасини ошириш белгилайди. Жиҳозларни интенсив иш билан юклашни ошириш ҳаракатдаги (ишлаб тўрган) машиналар ва механизмларни модернизациялаш, уларга оптимал иш режими ўрнатиш билан эришиш мумкин.

Ҳозирги шароитда асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини кўтаришга таъсир кўрсатувчи яна бир омил пайдо бўлди. Бу хўжалик юритишнинг ҳиссадорлик шаклининг ва корхоналарни хусусиялаштиришнинг ривожлантиришидир. Ҳар иккала воқеада ҳам, меҳнат жамоаси (коллективи) асосий фондларнинг эгаси бўлади, ишлаб чиқариш воситаларини реал бошқаришга, имконга эга бўлади, асосий фондлар ишлаб чиқариш таркибини мустақил шакллантира олади, мақсадли инвестициялашни оширишга имкон берадиган корхона фойдасидан мустақил фойдалана олади.